

Олександр ГУРЖИЙ,

головний науковий співробітник
відділу історії України середніх віків
та раннього нового часу
Інституту історії України НАН України,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

Oleksandr GURZHII,

Chief Researcher of the Department
of History of Ukraine of the Middle Ages
and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine,
NAS of Ukraine,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: oleksandrgurzij003@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

Українське сукнарство в лещатах імперської політики Московії (XVIII ст.)

У статті досліджено становлення та розвиток суконного мануфактурного виробництва в Україні у XVIII ст. Наголошено на впливах політики урядів Московії щодо економічних процесів у Гетьманщині. Методологія розвідки базується на принципах історизму та науковості, системного критичного аналізу, комплексного підходу, прагненні до об'єктивності. Уперше в історіографії поставлено питання про доцільність запровадження імперським урядом Московії концептуальних заходів і «реформувань» щодо сукнарства України. Робиться висновок, що заснування та діяльність найбільших профільних підприємств на теренах Слобожанщини та Гетьманщини слід вважати здебільшого російськими урядовими проектами, які у підсумку не дали довгоочікуваних результатів, спрямованих на імпортозаміщення привозного сукна власною продукцією.

Ключові слова: сукнарство, мануфактура, Україна, Московія, імперський уряд.

Ukrainian Cloth Weaving in the Grip of the Imperial Policy of Muscovy (18th century)

The article examines the formation and development of cloth manufacturing in Ukraine in the 18th century. The effects of the policies of the Muscovy governments on economic processes in the Hetmanate are emphasized. Intelligence methodology is based on the principles of historicism and scientificity, systematic critical analysis, a comprehensive approach, and the pursuit of objectivity. For the first time in historiography, the question of the feasibility of introducing conceptual measures and "reforms" in the textile industry of Ukraine by the imperial government of Muscovy was raised. It is concluded that the establishment and operation of the largest specialized enterprises on the territory of the Slobozhanshchyna and the Hetmanshchyna should be considered mostly Russian government projects, which in the end did not give the long-awaited results aimed at the import substitution of imported cloth with its own products.

Key words: cloth weaving, manufacture, Ukraine, Muscovy, imperial government.

Історія становлення українського сукнарства, тобто виготовлення бавовняної тканини полотняного переплетіння вивчена і висвітлена далеко не в повній мірі. Маємо головним чином лише нарисові студії дослідників. І це при тому, що виробництво сукна відоме ще за князювання Володимира Великого. У Києві та Новгороді ним не лише забезпечували місцеве і навколишнє населення, але й вивозили за кордон. Стародавні літописи зафіксували наявність профільних підприємств вже у XIV ст. Утім, їхня продукція тривалий час вирізнялася низькою якістю, а тому тонкі її види завозилися з іноземних країн.

Сукно також слід вважати напівстратегічним товаром, оскільки значна частина його йшла на потреби війська. Так, у Московії перше постачання сукна для збройних сил відбулося 1711 р. Відтоді його виробництво почало поступово набирати обертів. До цього процесу царський уряд намагався долучити й українське населення, спонукаючи його до масового розведення тонкорунних овець і збільшення суконних фабрик і заводів¹. Водночас сукновальні Московії, а особливо Речі Посполитої, технологічно більш досконалі,

¹ У тогочасних документах навіть невеликі підприємства називали заводами та фабриками.

намагалися витіснити з ринків українську продукцію, загострювали конкуренцію.

На жаль, спеціальні праці, про українське сукнарство відсутні, а тематика лише згадувалася у загальних роботах, присвячених економічному розвитку Гетьманщини. Так, С. Подолинський вважав, що спеціалізовані мануфактури в Україні почали виникати з кінця XVII ст. і в основному через вплив на цю галузь відповідного виробництва в Московії. Отже, в такому разі вчений однозначно пов'язував це явище з правлінням Петра I насамперед (Подолинський С., 1880. С. 91).

Утім, таке твердження не відповідає дійсності. В 1621 р. стосовно Києва маємо звістку про наявність сукновальні й належність її Михайлівсько-Золотоверхому монастирю². Щоправда, слід визнати: таких ранніх згадок про сукновальні обмаль. На той час значного поширення набуло дрібне (розпорошене) виробництво з обробки волокнистих речовин, зокрема і сукна. Гійом Левассер де Боплан у своїй праці «Опис України...», видрукуваній у Руані 1651 р., зазначив: «тут жінки займаються прядінням льону і вовни, з яких роблять полотно і тканини для щоденного вжитку» (Гійом Левассер де Боплан, 1990. С. 30).

Метою статті є висвітлення становлення українського сукнарства в умовах імперської політики Московії.

Одна з перших суконних фабрик була започаткована під патронатом царя Олексія Михайловича в Москві лише 1650 р., що дає підстави стверджувати про паралельний розвиток цієї галузі на території так званої Великоросії й України. Причому засновник московського підприємства, іноземець І. фон Сведен не досяг помітних результатів: його продукція не могла конкурувати з імпортом товаром через дороговизну. Петро I вже з властивими йому перегинами почав неабияк тиснути на українців у цьому питанні, насаджувати промосковські принципи ведення господарства.

Від початку невеликі сукновальні засновували при млинах, робітниками на них значилися переважно селяни. Можновладці утримували дещо більші підприємства, для функціонування яких розводили кращі породи овець, адже саме вони давали основну продукцію для суконного виробництва — вовну. Кількість продуктивних овець, відповідно й масштабність мануфактур певною мірою залежали від розмірів випасів, у селян, як правило, вони були найменшими.

За правління Петра I в Україні виникло кілька суконних мануфактур, які поступово перетворилися на потужні підприємства. Вже 1716 р. до Києва із Сілезії з метою покращення такої продукції прибули майстри-ткачі, котрим

надавалася спеціальна охорона³. Наступного року російський купець І. Дубровін* спільно з генералом В. Корчміним заснували Глушківську (Путівльську) профільну мануфактуру. Ще 1719 р. вона продовжувала вважатися новозбудованою⁴. Проте 1726 р., коли на ній уже самостійно господарював Дубровін, підприємство обслуговували 3 іноземні майстри (красильний, стригальний — підстригач шерсті на сукні ножицями, штаметний — фахівець із тканин шерстяної косонитної тканини), яким надавалися «вільний стіл» харчування та квартири. Першим двом щорічно виплачувалося по 180 руб., а до «вільного столу» входили щоденна їжа, пиво, мед і горілка, а також видавалися свічки, «скільки треба було». Штаметний майстер одержував на рік 100 руб., 12 четвертей житнього борошна, 4 четверті пшеничного борошна, 6 четвертей солоду, 3 четверті круп, 3 пуди солі, 12 відер «простого вина», пиво і свічки видавалися за потребою.

Служили тут ще 3 іноземні спеціалісти, але без контрактів. Зокрема, ковальський майстер, який щорічно отримував 12 руб. платні, а натурою кожного місяця 4 четверики житнього борошна, 1 четверик пшеничного борошна, 1 четверик круп і стільки ж солоду, по 5 фунтів солі та сала, пів відра вина.

Цікаво, що до іноземних майстрів зарахували і 2 «російських» (можливо, прибули з Московії). Вони отримували по 2 коп. за кожний аршин сукна, а з харчів щомісячно 4 четверики житнього борошна, 1 четверик пшеничного борошна, 1 четверик круп і стільки ж солоду, 5 фунтів солі, вина по дві порції на кожний день. Також одному із суконних майстрів за виготовлення скребел і карт давалося за роботу, за кожну пару по 12 коп.

Працювали поряд з ними 65 суконних ткачів (головним чином росіяни), 21 скребельщик і кардовщик, 150 прядильників, 35 штаметних ткачів, 13 гребінників, 220 прядильниць, 9 ворсувальників, 7 мийників штамету, 2 теслярів (росіян). Їхні зарплати в середньому становили від 3 до 5 коп., також частково вони забезпечувалися продуктами. При підприємстві також значилися писар і лікар (Дубровський А., 1930. С. 113–115).

³ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 1; Спр. 20. Арк. 1.

* Щодо цього, так би мовити, купця маємо деякі уточнення. Спочатку він був придворним царської родини. А збудовану ним мануфактуру записали для більшої гарантії на ім'я Катерини I. Остання і дала належні кошти для заснування фабрики. Згідно з указом від 2 вересня 1719 р., на повну потужність підприємство мало вийти протягом трьох років. До казни тоді планували брати з прибутків: від цариці дві долі, а від І. Дубровіна одну долю. В. Корчмін приєднався до них у 1722 р. (Протокол Верховного тайного совета. 14 мая 1729 г. // Сборник РИО. Санкт-Петербург, 1894. Т. 94. С. 589–598).

⁴ ЦДІАУК. Ф. 1782. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 249.

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАУК). Ф. 63. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 4 зв.

Як бачимо, було 6 майстрів, 552 робітники, серед яких 220 «дівок». Основних професій існувало 10. Прикметно те, що мануфактуру обслуговували як українські, так і російські особи, частково іноземці. При цьому понад 90 % становили українці («черкаси»). Усі «дівки» також були «малоросіянками».

До речі, в с. Глушків у підпорядкуванні Дубровіна значилося офіційно кілька профільних заводів (можливо, окремих будівель одного підпорядкування), як це видно з опису, здійсненого царським поручиком Вестовим. Показовим у технологічному огляді є устаткування на них. Тут функціонувала мануфактурна контора, налічувалося: основних 23 задіяних верстати, 7 навитих і 20 порожніх; штаметних верстатів 18 «у ділі» і 11 порожніх; самопряток «добрих» і полама-них — 220; веретен залізних — 140; окремо значилося 2 сукновальні з «належними інструментами», ножниць — 18 пар, щіток — 472 пари, прядильних коліс «у ділі і не в ділі» — 138, пресів залізних і дерев'яних — 71, млин колом'янковий, що пряжу суче, шпульних коліс «у ділі» — 14 тощо.

Сукна глушківського налічувалося: нефарбованого 1449 аршинів, неваленого — 924, каразійного некрашеного — 249, крашеного різних кольорів — 172, байки білої та червоної — 1328. А тамету в наявності було: нефарбованого — 1647 аршинів, фарбованого різних кольорів — 1447 (Дубровський А., 1930. С. 116–118).

У першій половині 20-х років Петро I особливо пильно стежив за розвитком сукнарства в Україні. Про це, зокрема, може свідчити його наказ гетьманові І. Скоропадському стосовно необхідності масового заснування вівчарських заводів. Із цією метою володар булави мав розіслати свої універсали полковому керівництву, а ті наказали б далі, щоб «обыватели пристойные поля и прочие выгодные оседлости в себе меючие, по своей его императорскому величеству верности до устроения помянутых овечих заводов без жадного сумления и вонтпливости охочо принялись» (1722) (Николаев Н.Г., 1900. С. 11). Для покращення справи була розроблена спеціальна інструкція з відповідними рекомендаціями щодо поліпшення породи овець і їхнього догляду. Однак смерть володаря булави завадила, щоправда ненадовго, поширенню такого заходу.

Наскільки важливим було це завдання для імперського уряду, видно хоча б з того, що його невиконання могло поставити під сумнів «вірність» і «сумління» неохочих до справи людей. Саме тому Генеральна війська канцелярія оповістила відповідні органи правління про царський указ щодо запровадження в полках Лівобережної України вівчарських заводів. При цьому передбачалося виділення спеціальної суми грошей та продовольства наглядачу за підприємствами Михайлу Комінському. А власникам

суконних фабрик дозволялася «вільна купівля» овечих шкур⁵.

Водночас схоже відбувалося й на Слобожанщині: тут комерційність сукнарства зросла. У «доношенні» і листі бригадира Степана Вельямінова чугуївському управителю 1721 р. йшлося про передачу в оренду селітряних і вівчарських заводів, необхідності посилення виробництва шерсті⁶. А вже 1728 р. Генеральна військова канцелярія долучилася до листування з конторою Путивльської суконної мануфактури про складання довідки щодо видатків та прибутків за 1726–1727 рр.⁷ Белгородська провінційна канцелярія своїм указом зобов'язала у разі потреби слобідські вівчарські заводи продавати вовну на державні потреби (1725)⁸.

Вочевидь, означені заходи стали рефлексією на невдоволення імператора невтішним станом розпочатої ним справи. Адже ще в маніфесті від 1724 р. наголошувалося на тому, що «малоросси-яне, не имея искусства в содержании овец, шерсть к суконному делу негодную, хотя множество её имеют и за бесценю продают» (1724 г., июня 15. Маніфест, 1830. С. 309–310). У маніфесті наголошувалося на попередніх розмовах і домовленостях з гетьманом І. Скоропадським щодо сукнарства. При цьому наполегливо рекомендувалося місцевих овець утримувати на «іспанський манер», як те прописано у відповідних регулах (інструкціях), розісланих українській старшинській адміністрації. Задля удосконалення вівчарства передбачалося: 1) заохочення господарів певними пільгами; 2) взяття справних майстрів на утримання казни; 3) відправлення молоді за кордон для опанування тамтешніх методів функціонування вівчарських заводів (за рахунок держави).

Конкретно для поліпшення порід овець почали заводити племінних баранів з Іспанії (Литвененко М.А., 1970. С. 24).

Поки розгорталося сукнарство в Україні, сюди продовжували завозити різні види продукції з основних країн-постачальниць. Так, 1721 р. у Лівобережну Україну з Туреччини та Польщі було поставлено сукна тузинського⁹, 5 штук (відрізів)¹⁰, корунового — 150, бенкельового — 40 штук. А з Московії сукна тонкого — 6 штук (Дубровський В., 1931. С. 282–283).

Однак усі посули царського уряду не дуже заохочували українців до виробництва сукна, праці на казенних профільних підприємствах, утримання овець тощо. Не на користь справи

⁵ Там само. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 5225.

⁶ Там само. Ф. 1791. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 1.

⁷ Там само. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 2792. Арк. 1–6.

⁸ Там само. Ф. 1721. Оп. 1. Спр. 120. Арк. 145.

⁹ Найдешевший сорт.

¹⁰ Штука, постав — довжина різних тканин коливалася від 20 до 80 ліктів.

спрацьовували суперечки в керівництві мануфактур, порівняно часті зміни господарів, насильницькі дії стосовно простих працівників і їхні низькі зарплати тощо. Так, з джерел відомо, що 1729 р. сталося «насильницьке захоплення» Глушківської фабрики компаньйоном Іваном Дубровським¹¹. У середині XVIII ст. вона тимчасово занепала, незважаючи на свою колишню технологічну потужність (близько 100 ткацьких верстатів) і кількість працівників (понад 500 осіб).

Одним з більш-менш вдалих проектів у Гетьманщині слід вважати засновану наприкінці 30-х років XVIII ст. фельдмаршалом Б.-К. Мініхом Ряшківську суконну мануфактуру (с. Ряшки, Прилуцький полк) (История Украинской ССР, 1983. С. 260). Стосовно неї О. Нестеренко зазначив неточно: ніби вона виникла «приблизно» 1722 р. і належала прилуцькому полковнику Дмитру Горленку, пізніше — князю Юсупову (Нестеренко О.О., 1959. С. 234). Таке твердження викликає значні сумніви. Адже відомо, що український політичний і військовий діяч, дипломат і опозиціонер царській владі Дмитро Горленко, займав ранг полковника протягом 1692–1708 рр., а від червня 1715 р. знаходився у заслани в Москві й був амністований лише 1730 р., коли і повернувся до м. Прилуки. За іншими даними, це сталося 1731 р. (Кривошея В., 2002. С. 267).

Як би там не було, але після опали Мініха зі сходженням на престол Єлизавети Петрівни у листопаді 1741 р. і засланням того до Сибіру підприємство опинилося під управлінням Мануфактур-колегії. 1745 р. вийшов указ про передачу цього підприємства «на відкуп»¹². У другій половині 40-х — на початку 50-х років Генеральна військова канцелярія опікувалася доставкою сукна з Ряшківської фабрики на Українську лінію й оплатою за нього¹³. У 1748–1749 рр. канцелярія збирала про неї додаткові свідчення¹⁴. 1750 р. її керівництво інформувало жителів Лівобережжя про масовий розпродаж «чорних шляп», забракованих військовою адміністрацією як нестандартних¹⁵. У 1752–1753 рр. управителем підприємства у с. Рашки значився колезький асесор Петро Івков. Він продовжував поставляти сукно для армії, за що отримував відповідну платню¹⁶.

За архівними матеріалами, котрі оприлюднив О. Нестеренко, 1754 р. Ряшківська мануфактура була пожалувана сенатору, дійсному таємному раднику і «Ладожского канала главному директору» кн. Борису Юсупову в спадкове утримання

з верстатами, всім обладнанням, майстрами, робітниками, селянами, адміністрацією, землями, худобою, млинами, винокурнями тощо. Водночас новому господарю виділили кредит у 10 тис. руб. без процентів на 10 років. За це Юсупова зобов'язали поставити в армію протягом двох перших років білого і пофарбованого сукна по 17 тис. аршинів, а за наступні три роки — близько 20 тис., а потому щорічно (терміном на п'ять років) — до 30 тис. аршинів. Передбачалося також можливе збільшення нормативів з одночасним пропорційним наданням каразеї.

Грамота Єлизавети Петрівни від 1757 р. зобов'язала всіх прикріплених до підприємства — робітних людей, конторських службовців і селян навколишньої місцевості — бути господарю «от него приказаниях беспрекословно послушными». Казна мала постійно у разі потреби приймати сукно і регулярно виплачувати за нього гроші. Отже, практично мануфактура належала казні, а Юсупов на ній був лише господарем-управителем, який зобов'язувався побудувати нову красильню, випусувати з Голландії породистих овець і розмножувати їх у такій кількості, щоб не залежати від сировини з Туреччини (Нестеренко О.О., 1959. С. 235).

Для підвищення кваліфікації робітних людей передбачалося долучення майстрів із-за кордону. Поступово зростала кількість працівників на підприємстві. У 1779–1781 рр. їх налічувалося на щоденній роботі до 720 осіб, яким за рік нараховували зарплату 10 тис. руб. Середній вихід продукції становив: 50 тис. аршинів сукна і 15 тис. каразеї. 1797 р. зафіксовано вже 1326 осіб, з яких було 999 майстрових і учнів, 327 підсобних працівників. Прикметним є той факт, що найманих не залучали до роботи. Того року виготовлено білого сукна 22 875 аршинів по 72 коп. за аршин, інших видів сукна 4124 аршинів по 84 коп. за аршин. Всього продукції виготовлено на суму 19 934 руб. 16 коп. (Нестеренко О.О., 1959. С. 236).

Один із етапів масового розведення овець на Лівобережжі та Слобожанщині для потреб суконного виробництва в інтересах імперського уряду припав на кінець 1830-х — початок 1840-х рр.¹⁷ Досить потужною на той час була Почепська волость (Стародубський полк) з багатьма в ній ділянками орної землі, сіножатями, млинами, «сукновальцями», винокурнями і т.д.¹⁸ 1742 р. Комерц-колегія своїм указом передала «на відкуп» (тобто в оренду) Путивльську суконну фабрику, перед тим ретельно описавши її технологічний стан і виробничі потужності¹⁹. 1744 р. указ Белгородської губернської канцелярії ще раз звернув увагу на необхідність розведення

¹¹ ЦДДАУК. Ф. 1717. Оп. 1. Спр. 303. Арк. 22.

¹² Там само. Ф. 1725. Оп. 1. Спр. 801. Арк. 31, 32.

¹³ Там само. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 10150. Арк. 1–6.

¹⁴ Там само. Спр. 9160. Арк. 80; Спр. 8725. Арк. 70 зв. — 71.

¹⁵ Там само. Спр. 10221. Арк. 1–5.

¹⁶ Там само. Спр. 11236. Арк. 15–19.

¹⁷ Там само. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 7729. Арк. 1–3.

¹⁸ Там само. Спр. 7014. Арк. 4–14.

¹⁹ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 625. Арк. 199.

овець і здачі вовни на суконні заводи. В копіях указ розійшовся по полкових канцеляріях Слобожанщини²⁰. Наприкінці 1749 р. була організована владою справа з ознайомлення жителів Лівобережної України стосовно передачі казенної Путивльської суконної фабрики у приватне володіння²¹. 1752 р. було оформлено новий контракт на передачу Путивльської суконної фабрики купцю К. Матвееву²².

Цікавим поворотом у сукнарстві Лівобережної України другої половини XVIII ст. стало насильницьке долучення до справи декласованих елементів. Зокрема, універсал гетьмана Кирила Розумовського зобов'язав полкові канцелярії та сотенні правління організувати суворий контроль за пересуванням зебраків і бродяг, а при затриманні відправляти на гетьманську суконну фабрику в містечко Нові Млини (Новомлинська сотня, Ніжинський полк)²³. Заснувавши такого типу підприємство, володар булави організував для нього й «посильну службу». Її виконували два козаки на конях, виділених спеціально для цього з Новомлинської сотні (1763)²⁴.

Документ 1751 р. зафіксував діяльність «суконного фабриканта» Яна ван Аакера, який у ділових справах їхав у Шептаківську волость²⁵.

Зрозуміло, що на побутовому рівні не обходилося без прикрих інцидентів між робітними людьми підприємств і представниками інших соціальних груп. Так, у жовтні 1763 р. Прилуцька полкова канцелярія прийняла до розгляду справу на скаргу Густинського Троїцького монастиря стосовно побиття робітниками суконної фабрики с. Ряшки монахів і купців на місцевому «монастирському» ярмарку²⁶.

На профільних підприємствах періодично йшли пошуки технологічних удосконалень: осучаснювались верстати, змінювалось обладнання, модифікувались фарби тощо. Наприклад, у 1764 р. сталася помітна подія, коли на рівні Київської губернської канцелярії було організовано на всій території Лівобережної України скупівлю у мешканців «комашешного червецю» на виготовлення нового сорту фарби для тканин. А винайшов її учень суконної фабрики Тихонов²⁷.

У рапорті поручика Мамонова з Комісії про слобідські полки надібуємо інформацію стосовно підтвердження віддачі Путивльської суконної казенної фабрики разом із навколишніми селами, селянами, майстровими та робітними людьми у «вічне та спадкове володіння утримувачу»,

колезькому асесору Матвееву²⁸. Тобто йдеться про оформлення нібито родинних прав на мануфактуру.

Граф Кирило Розумовський, втративши гетьманство у 1764 р., продовжував залишатися однією з найбільш впливових і заможних персон в Україні, набуваючи нові маєтності й облаштовуючи підприємства. 1766 р. йому видали охоронну грамоту на земельну ділянку, спеціально відведену для будівництва суконної фабрики на березі р. Сейм (поблизу м. Батурина). Причому до того ця ділянка вважалася власністю Батуринського Крупицького монастиря²⁹.

У другій половині століття монастирі поступово перетворили свої вотчини на потужні промислові осередки, де виробництво сукна стало важливою галуззю для отримання прибутків. Так, вище духовенство Києво-Видубецького монастиря зі своїми управителями маєтностей і угідь виготовлення сукна, валянків і полотна своїми підданими поряд з продажем горілки визначали як важливу складову всієї економіки³⁰.

Щодо другої половини XVIII і початку XIX ст. маємо чимало згадок про функціонування мануфактур як на Лівобережжі, так і на Слобожанщині, але дуже обмежені дані щодо них не дають змоги більш-менш повно охарактеризувати сутність і стиль їхньої діяльності (кількісні показники робочої сили, обсяги продукції та її якість тощо). До таких, зокрема, належала суконна фабрика в с. Рубіжне на р. Донець (поблизу Салтова), якою володів можновладець, граф І. Гендріков. Про неї стисло йдеться у відомості Мануфактурколегії за 1763 р. (Дерев'янкін Т.І., 1959. С. 101). Топографічний опис Харківського намісництва 1785 р. трохи додає: поселення «владельческое графа Гендрикова — Рубежное, в котором регулярный сад с оранжереєю». Однак мануфактуру вже не згадано (Топографічний опис Харківського намісництва 1785 р., 1991. С. 101). Це сталося, можливо, тому, що в 1779 р. фабрикою опікувалася вже графиня Гендрікова³¹. Наступного року вона виготовила порівняно значний обсяг продукції³². Відомий фабрикант К. Матвеев продовжував примножувати своє промислове господарство, у всілякі способи набуваючи профільні підприємства. 1769 р. він придбав у с. Павлівка (Белопільський округ) суконну фабрику поміщиці Кондратьєвої³³. 1798 р. документально зафіксована згода можновладця с. Буймер (Охтирський повіт) І. Маркова поставляти з власної фабрики в казну для амуніції солдат щорічно 2 тис. аршинів

²⁰ Там само. Ф. 1725. Оп. 1. Спр. 794. Арк. 5–7.

²¹ Там само. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 9610. Арк. 1–4.

²² Там само. Ф. 1959. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 4.

²³ Там само. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 2750-а. Арк. 1–3.

²⁴ Там само. Спр. 2400. Арк. 1–21.

²⁵ Там само. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 10807. Арк. 1–3.

²⁶ Там само. Оп. 1. Спр. 2529. Арк. 1–9.

²⁷ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 4299. Арк. 1–26.

²⁸ Там само. Ф. 1817. Оп. 1. Спр. 87. Арк. 215.

²⁹ Там само. Ф. 763. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 1.

³⁰ Там само. Ф. 130. Оп. 2. Спр. 297. Арк. 1.

³¹ Там само. Ф. 1710. Оп. 1. Спр. 1814. Арк. 69.

³² Там само. Ф. 1709. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 17 зв.

³³ Там само. Ф. 1717. Оп. 1. Спр. 241. Арк. 1–4.

сукна і 1 тис. аршинів каразеї (Слюсарский А.Г., 1964. С. 249). Приблизно тоді ж виникли підприємства кн. М. Голіцина (с. Писарівка, Охтирський повіт), генерала П. Коновніцина (с. Микитівка, Лебединський повіт) та ін.

Причому попри те, що суконні мануфактури на Лівобережжі й Слобожанщині підпорядковувалися різним державним установам, але між ними існував міцний не лише адміністративний, але й технологічний і фінансовий зв'язок. Так, у грудні 1771 р. Київська губернська канцелярія долучилася до справи про відрядження магістратом до генерал-майора І. Маркова двох фахівців-«браковщиків» для прийому сукна на Ряшківській фабриці кн. Юсупової³⁴. Наступного року було здійснено опис становища цієї мануфактури³⁵.

Цікавим є факт стосовно Путивльської суконної фабрики: скільки б разів офіційно не підтверджувалося на неї «потомственне» право купця Козьми Матвеева, протягом багатьох років він залишався лише її «наглядачем», а не власником (1774)³⁶.

Щодо 1775 р. маємо лапідарну звістку про функціонування суконної фабрики в м. Ніжин³⁷. 1777 р. згадується вже про дві суконні фабрики в сл. Рубіжна (Стародубський полк): воронезького купця Єлисеєва та генерала І. Гендрікова³⁸. У разі втечі залежних селян з підприємств, до яких вони приписані, їх насильно повертали на місце роботи³⁹.

В архівних матеріалах надibuємо на пояснення назви однієї з найбільш поширених деталей в механізмах сукнарства — «шпінгалета». Хоча воно і виглядає дещо плутано, а саме: «...оной де шпиналет называется по-российски полусуконко..., а шпиналетом названо по-польскому наречию, потому что де оно делается в Гишпании»⁴⁰. Тобто, за логікою, виходить: виробник — Іспанія, а постачальник — Польща, отримувач — Московія й Україна.

У 1780 р. приписаними до Путивльської фабрики значилися такі села, а в них піддані селяни (Путивльський повіт): с. Карин — 461 особа, с. Зване — 720, с. Тіткине — 596, с. Заболотівка — 206⁴¹. Отже, маємо всього близько 2 тис. залежних посполитих. Крім того, в с. Зване посполиті перебували у владі кн. Трубецького. 1784 р., згідно з указом Харківського намісницького правління, на підприємство для оцінки та прийому продукції направляли кількох купців-«браковщиків».

До виконання акції долучився губернський магістрат⁴².

Стосовно 1784 р. маємо лапідарну згадку про діяльність «сукновального млина» в с. Панське (поблизу Золотоноші), який належав купцям Симіону та Леонтію Луценкам. Вони просили дозволу у влади не переселятися до м. Золотоноша, як це встановлювалося законодавством, а лишатися на помешканні в селі, поблизу свого підприємства⁴³.

Значний науковий інтерес становить опис Ряшківської суконної мануфактури М. Юсупова 1786 р. Насамперед у ньому підтверджується інформація про те, що від початку ця фабрика належала фельдмаршалу графу фон Мініху. Отже, тим самим спростовується теза О. Нестеренка про нібито її заснування на початку 20-х років Д. Горленком. На час складання опису на ній зафіксовано 50 суконних і 10 каразейних верстатів, на яких щоденно працювало близько 600 «малоросіян» із с. Ряшки, а також 100 «переселених великоросіян обох статей». Підприємство перетворилося на своєрідний осередок збору і перерозподілу вовни для виробництва. Адже «малоросійську» вовну купували по різних українських заводах, «тамбовську» отримували з Москви, а «шльонську» — з власного заводу Харківської губернії, Хотимизького повіту, з сл. Рокитна кн. Юсупова. Останню також закуповували на заводі графа П. Румянцева-Задунайського. Всі інші «додаткові» матеріали також надходили з Москви. Продукувалися такі види сукна: просте, «солдатське і краще».

Простого сукна щороку виготовлялося до 30 тис., а каразеї — до 1,5 тис. аршинів. «Солдатське» сукно йшло на потреби царського війська, чим займалася обер-штерн-крігс-комісарська комісія в Києві. Також ним постачалися штатні роти всіх трьох «малоросійських» намісництв, частково його купували сторонні купці. Красильня і «сукновальний млин» функціонували поблизу фабрики на р. Смоша. На той час підприємство мало обігу 25 тис. руб., завдяки чому щорічно прибутки досягали 3 тис. руб. (Шафонский А., 1851. С. 501–502).

Отже, наведені факти свідчать про таке: 1) діяльність Ряшківської мануфактури від самого початку була царським проектом; 2) її функціонування спрямовувалося насамперед на користь Московії, її економіки; 3) за рахунок місцевих українців і частково російських підрозділів імперської армії, що постійно перебували на території України й матеріально обдирали місцеве населення; 4) можна лише припустити, що частина продукції потрапляла в руки українських купців,

³⁴ ЦДДАУК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 6488. Арк. 1–3.

³⁵ Там само. Ф. 204. Оп. 5. Спр. 519. Арк. 19, 20.

³⁶ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 7540. Арк. 1.

³⁷ Там само. Спр. 7790. Арк. 32.

³⁸ Там само. Спр. 8100. Арк. 24, 34.

³⁹ Там само. Спр. 7680. Арк. 1–15.

⁴⁰ Там само. Спр. 8153. Арк. 7–18.

⁴¹ Там само. Ф. 1710. Оп. 2. Спр. 2281. Арк. 27 зв.

⁴² Там само. Ф. 1760. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 1–2.

⁴³ Там само. Ф. 193. Оп. 1. Спр. 2806. Арк. 1–4.

через т. зв. сторонніх від справ осіб; 5) переважне використання підневільної праці й державне підпорядкування дає змогу стверджувати, що характер функціонування підприємства навіть не наближався до буржуазних відносин.

Показовим прикладом у справі розвитку вівчарства в Україні, а отже, і сукнарства, може бути співвідношення скотарських заводів у можновладців (поміщиків) 1786 р. (Шафонский А., 1851. С. 399, 409–411, 501–508):

Назви повітів	Кінські заводи	Заводи рогатої худоби	Овечі заводи
Глинський	15	25	20
Городницький	1	–	–
Берзенський	5	5	3
Ніжинський	5	4	–
Прилуцький	13	–	–
Гадяцький	–	28	–
Зіньнівський	–	27	16
Всього	39	89	39

Отже, хоча кількість кінських і овечих заводів співпадає, проте в утриманні останніх у багатьох повітах не було зацікавленості. Вони зосереджувалися переважно в руках вибіркових урядом осіб.

На початку 1790-х рр. за указом вищої влади Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське правління зобов'язали зібрати всі відомості щодо суконних фабрик на підпорядкованих їм територіях⁴⁴. Водночас склалися описи про кількість робітників і виготовлені обсяги сукна на підприємствах, які отримали позики від казни в Москві, Воронежі, Казані, а також у Тамбовському, Чернігівському, Іркутському та Харківському намісницьких правліннях⁴⁵. Тоді ж продовжували збирати дані про втечі на окремих українських профільних фабриках⁴⁶.

Зрозуміло, що позики від казни також посилювали залежність підприємців від потреб держави та примх високопосадовців.

Для другої половини 1790-х рр. з боку влади характерні ледь не щорічні інспекції, описи, збори даних стосовно наявності, виготовлення й отримання зі сторони продукції, розмірів заробітної платні тощо на Глушківській суконній фабриці⁴⁷. 1796 р. вона, згідно з указом, знову опинилася у віданні Мануфактур-колегії⁴⁸.

Маємо важливий опис становища цього підприємства за 1798 р. Тут виявилось 8775 «приписних душ», 9 кам'яних палат, 8 магазинних кам'яних амбарів, 24 дерев'яні будівлі, 150 суконних і 16 каразейних верстатів, 278 артілей, де пряжу заготовляли, 2428 майстрових чоловіків, 727 робітних майстрів і служителів, 3155 щоденних працівників. Згідно з іменним указом, від 3 листопада 1791 р., були встановлені щорічні норми виготовлення продукції — 477 909,5 аршина з подальшою передачею його в комісарське відомство. На момент ревізії у наявності значилося сурового та вареного необробленого сукна 59 505 аршинів, а каразей — 2331 (К истории волнений, 1938. С. 205).

Наприкінці 1790-х рр. ревізії відбувалися також на Ряшківській і Водолазькій мануфактурах⁴⁹. На останній, зокрема, встановили нову мотальню з шістьма станками, додали казанів.

Якщо зазначати загальну кількість суконних підприємств, то, як бачили це вище, окремі з них то виникали, то зникали, то збільшували продуктивність праці, то зменшували, коливались і обсяги виготовленої продукції. Однак більшості з них, принаймні найпотужнішим, була притаманна головна риса — підпорядкованість імперській владі й економічна залежність від казни.

В кількісному вимірі на 1814 р. маємо такі показники по губерніях (Гуржій І.О., 1954. С. 194–195):

⁴⁴ Там само. Ф. 736. Оп. 1. Спр. 1030. Арк. 1.

⁴⁵ Там само. Ф. 1709. Оп. 1. Спр. 1974. Арк. 11.

⁴⁶ Там само. Ф. 1903. Оп. 1. Спр. 1874. Арк. 3–9.

⁴⁷ Там само. Ф. 1709. Оп. 1. Спр. 2424. Арк. 1–33; Спр. 2565. Арк. 447; Спр. 2761. Арк. 1–22; Ф. 1959. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 6–12.

⁴⁸ Там само. Ф. 1709. Оп. 1. Спр. 2666. Арк. 1–3.

⁴⁹ Там само. Ф. 1336. Оп. 1. Спр. 549. Арк. 1–51.

Назва губернії	Кількість підприємств у поміщиків	Купецькі	Казенні	Всього
Полтавська	2	1	–	3
Чернігівська	5	1	–	6
Харківська	3	1	–	4
Київська	5	4	1	10
Волинська	6	9	–	15
Подільська	11	–	–	11
Катеринославська	1	–	–	1
Херсонська	–	–	1	1
Всього по Україні	33	16	2	53

Як бачимо, найменше підприємств було в Херсонській, Катеринославській і Полтавській губерніях, найбільше — у Волинській, Подільській і Київській. Казенні лишилися тільки в Київській і Херсонській губерніях, очевидно, через їхню малу ефективність на той час. А купецькі, тобто більш-менш капіталізовані, так і не змогли перевищити поміщицьких, поступалися по Україні вдвічі.

Таким чином, сукнарство в Україні у вигляді дрібних промислів і простої кооперації має доволі давню історію й етнічну специфіку. Цей вид матерії за різних умов використовувався як соціальною елітою (найчастіше в імпортному вигляді), так і простолюдинами (місцевого виробництва). Поступово сукно перетворилося

напівстратегічний товар, бо значна частина його, особливо у XVIII ст., постачалася на потреби армії. Від часу правління Петра I царський уряд намагався перетворити жителів українських земель на виробників цієї продукції, причому здебільшого за рахунок примусової праці. Значна залежність підприємців галузі від урядових кіл і субсидій казни, порівняно малий коефіцієнт вільнонайманих працівників дає змогу стверджувати про певний консерватизм і монополізм у сукнарстві, слабку розвиненість (а то й повну відсутність) буржуазних відносин. Домінування імпорту над експортом у цій сфері в кількісних і якісних вимірах свідчить про те, що в кінцевому підсумку імперський уряд не спромігся досягти бажаних результатів.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Гійом Левассер де Боплан. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн. Київ, 1990. 256 с.
- Гуржій І.О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ, 1954. 452 с.
- Дерев'янкін Т.І. До історії посесійної мануфактури на Україні у XVIII ст. (Глушківська суконна мануфактура). *Труди історичного факультету Харківського держуніверситету*. Харків, 1959. Т. 7. С. 92–110.
- Дубровський А. Перша фабрика на Україні. Харків, 1930. 118 с.
- Дубровський В. До питання про міжнародну торгівлю України в першій чверті XVIII ст. *Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук*. Київ, 1931. Т. 26. С. 369–388.
- История Украинской ССР: в 10 т. / редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (глав. ред.). Киев: Наукова думка, 1983. Т. 3. 716 с.
- К истории волнений на Глушковской суконной фабрике (1797–1798). *Красный архив*. 1938. № 6 (91). С. 199–224.
- Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. Київ, 2002. 394 с.
- Литвененко М.А. Джерела з історії України XVIII ст. Харків, 1970. 204 с.
- Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Київ, 1959. Ч. 1: Ремесло і мануфактура. 496 с.
- Николаев Н.Г. Суконная промышленность в России. Санкт-Петербург, 1900. 178 с.
- Подольский С. Ремесла і фабрики на Україні. Женева, 1880. 148 с.

- Протокол Верховного тайного совета. 14 мая 1729 г. *Сборник Российского исторического общества*. Санкт-Петербург, 1894. Т. 94. С. 589–598.
- Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. Харьков, 1964. 460 с.
- Топографічний опис Харківського намісництва 1785 р. *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.* Київ, 1991. С. 58–117.
- Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... Киев, 1851. 724 с.
- 1724 г., июня 15. Манифест. О содержании малороссийскими жителями овец по данным наставлениям и о продаже шерсти на суконные фабрики. *Полное собрание законов Российской империи*. 1-е изд. Санкт-Петербург, 1830. Т. VII. № 4532. С. 309–310.

REFERENCES

- Boplan, Hiiom Levasser de. (1990). *Opys Ukrainy, kilkokh provintsii Korolivstva Polskoho, shcho tiahnutsia vid kordoniv Moskovii do hranyts Transilvanii, razom z yikhnyimi zvychaiamy, sposobom zhyttia i vedenniam voien*. Kyiv [in Ukrainian].
- Hurzhi, I. O. (1954). *Rozklad feodalno-kriposnytskoi systemy v silskomu hospodarstvi Ukrainy pershoi polovyny XIX st.* Kyiv [in Ukrainian].
- Dereviankin, T. I. (1959). Do istorii posesiinoi manufakturny` na Ukraini u XVIII st. (Glushkivska sukonna manufaktura). *Trudy` istorychnogo fakultetu Kharkivskoho derzhuniversitytetu*, 7, 92–110 [in Ukrainian].
- Dubrovskiy, A. (1930). *Persha fabryka na Ukraini*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Dubrovskiy, V. (1931). Do pytannia pro mizhnarodnu torhivliu Ukrainy` v pershii chverti XVIII st. *Zapysky` istorychno-filolohichnoho viddilu Vseukrainskoi Akademiyi nauk*, 26, 369–388 [in Ukrainian].
- Istoriia Ukrainy SSR: V 10-ti t. (1983). Red. kol.: Yu. Yu. Kondufor (glav. red.), t. 3, Kiev: Naukova dumka [in Russian].
- К истории волнения на Глушковской суконной фабрике (1797–1798). (1938). *Krasnyi arkhiv*, 6 (91), 199–224 [in Russian].
- Kryvosheia, V. (2002). *Henealohiia ukrainskoho kozatstva: Narysy istorii kozatskykh polkiv*. Kyiv [in Ukrainian].
- Lytvynenko, M. A. (1970). *Dzherela z istorii Ukrainy XVIII st.* Kharkiv [in Ukrainian].
- Nesterenko, O. O. (1959). *Rozvytok promyslovosti na Ukraini. Remeslo i manufaktura*, Vol. 1, Kyiv [in Ukrainian].
- Nikolaev, N. G. (1900). *Sukonnaia promyshlenost v Rossii*. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Podolynskiy, S. (1880). *Remesla i fabryky na Ukraini*. Zheneva [in Ukrainian].
- Protokol Verkhovnoho tainogo soveta. 14 maia 1729 g. (1894). *Sbornik Rossiiskogo istoricheskogo obshchestva*, 94, 589–598 [in Russian].
- Sliusarskii, A. H. (1964). *Sotsialno-ekonomicheskoe razvitie Slobozhanshchyny XVII–XVIII vv.* Kharkov [in Russian].
- Топографічний опис Харківського намісництва 1785 р. (1991). *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.*, 58–117, Kyiv [in Ukrainian].
- Shafonskii, A. (1851). *Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoe opisanie...* Kiev [in Russian].
- 1724 г., июня 15. Манифест. О содержании малороссийскими жителями овец по данным наставлениям и о продаже шерсти на суконные фабрики. (1830). *Polnoie sobranie zakonov Rossiiskoi imperii*, 1-e izd., VII, 309–310, Sankt-Peterburg [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 12.02.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)